

Ο Θεσμός της Εσπερινής Εκπαίδευσης ως έκφραση κοινωνικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα στα πλαίσια της εκπαιδευτικής πολιτικής: Ιστορική – διαχρονική διερεύνηση

Παντελής Ν. Γαλίτης
Δρ. Παιδαγωγικής
galitis@otenet.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Εσπερινή Εκπαίδευση στην Ελλάδα κλήθηκε να δώσει ουσιαστικές απαντήσεις στην κάλυψη θεμελιωδών εκπαιδευτικών αναγκών, όπως αυτή της αντιμετώπισης του αναλφαριθμητισμού, καθώς και της προσφοράς εκπαιδευτικών ευκαιριών σε εργαζόμενα άτομα. Οι ετερόκλητες ανάγκες εκπαιδευτικής αλλά και επαγγελματικής φύσης αντιμετωπίστηκαν με συγκεκριμένες πολλές φορές προσπάθειες σύστασης και οργάνωσης του θεσμού της Εσπερινής Εκπαίδευσης, με το κράτος τουλάχιστον στις απαρχές των προσπαθειών αυτών να τηρεί σχεδόν ουδέτερη ή έστω ήσσονα διαμεσολαβητική στάση, ενώ στην συνέχεια ο ρόλος του στην θεσμοθέτηση και στην καθιέρωση της Εσπερινής εκπαίδευσης στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα έγινε περισσότερο ουσιαστικός. Η εργασία αυτή θα επιχειρήσει να διερευνήσει την εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθήθηκε από την πολιτεία από την εμφάνιση της Εσπερινής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα μέχρι σήμερα, με σκοπό να καταδειχτεί σε κάθε απόχρωσή της η κοινωνική διάσταση της προσπάθειας ένταξης της Εσπερινής Εκπαίδευσης στην χώρα μας. Η διερεύνηση αυτή θα στηριχτεί στην ιστορική – διαχρονική προσέγγιση της Νομοθεσίας που αφορά στην θεσμοθέτηση και οργάνωση της Εσπερινής Εκπαίδευσης στη χώρα μας, ενώ η συγκεκριμένη προσπάθεια θα ενισχυθεί με στατιστικά δεδομένα απ' όλο το φάσμα της ιστορικής διαδρομής του εκπαιδευτικού αυτού θεσμού.

ABSTRACT

Education at evening schools in Greece was asked to give substantive responses to modelled overlap fundamental educational needs, such as addressing the illiterate competition, and offer educational opportunities for working people. The heterogeneous educational needs and professional nature encountered often confused with efforts to set up and organization of the institution of Education at evening schools, the state with at least the beginnings of these efforts to keep almost neutral or even minor media attitude, and then its role in institutionalizing and the establishment of education at evening schools in the Greek educational reality has become more effective.

This paper will attempt to look into the educational policy pursued by the government after the occurrence of the Vespers for Education in Greece so far to indicate in any shade of the social dimension of the integration effort education at evening schools in our country.

The investigation will build on this historic - longitudinal approach of Laws relating to the establishment and organization of Education at evening schools in our country, and this effort will be enhanced by statistical data from the entire spectrum of the historical path of this educational institution.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εσπερινή εκπαίδευση στην χώρα μας, εμπλεκόμενη στο οικοδόμημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης, όπως αυτό σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από το 1821 ως τις μέρες μας, συμμετείχε, πολύ αργότερα όμως, στην ταραγμένη πορεία του, ακολουθώντας στην αρχή της εμφάνισής της πορεία μοναχική και σχεδόν ανεξάρτητη, εφόσον το κράτος άργησε πάνω από έναν αιώνα να την εντάξει στην δημόσια εκπαίδευση. Η μέριμνα για τα άτομα που δεν μπορούσαν για διάφορους λόγους να ενταχθούν στον κορμό της δημόσιας ημερήσιας εκπαίδευσης προκειμένου να γίνουν κοινωνοί των ωφελημάτων της εκπαίδευσης αναλήφθηκε τα πρώτα χρόνια από συλλόγους, σωματεία και ιδιώτες. Αυτοί ήταν και οι

πρωτεργάτες της λειτουργίας της εσπερινής εκπαίδευσης στην χώρα μας. Για το ελληνικό κράτος η εσπερινή εκπαίδευση άρχισε να αποτελεί τμήμα του δημόσιου εκπαιδευτικού του συστήματος μόλις το 1929 με την ίδρυση δημόσιων νυχτερινών δημοτικών σχολείων, ενώ στην δημόσια δευτεροβάθμια εκπαίδευση η εσπερινή της μορφή κάνει την εμφάνισή της είκοσι χρόνια αργότερα, μόλις το 1949.

2. ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΣΤΟ ΟΠΟΙΟ ΕΝΤΑΣΣΕΤΑΙ Η ΕΣΠΕΡΙΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Το σχολείο, ως ο καθ' ύλην επίσημος αρμόδιος θεσμός παροχής εκπαίδευσης, κοινωνικοποίησης και κοινωνικής ενσωμάτωσης, έχει επιφορτισθεί από την κοινωνία, για την διεκπεραίωση αυτής του της αποστολής με μια σειρά αρμοδιότητες: τη μετάδοση επιλεγμένων γνώσεων, ορισμένης παιδείας και ορισμένης μορφής της εθνικής γλώσσας, αρχών και αξιών κυρίαρχων στη συγκεκριμένη κοινωνία, καθώς επίσης και κοινωνικών, πολιτικών, ηθικών, αισθητικών, φιλοσοφικών αξιών. Ακόμη, το σχολείο κλήθηκε να διαμορφώσει τις νεότερες γενιές ώστε αυτές να ενταχθούν ομαλά στην κοινωνία, γεννώντας τους τη συναίσθηση συμμετοχής στο κοινωνικό σύνολο, και επιπλέον να εισαχθούν χωρίς προβλήματα στο οικονομικό σύστημα οργάνωσης και καταμερισμού της εργασίας καθώς και να συμμετέχουν στο πολιτικό σύστημα οργάνωσης της κοινωνίας (Φραγκουδάκη, Α., 1985, σ. 16 – 17).

Η ανισότητα, ως όρος στο χώρο της εκπαίδευσης, σηματοδοτεί δύο αλληλένδετες καταστάσεις: την κοινωνική ανισότητα και την εκπαιδευτική ανισότητα. Η πρώτη συνεπάγεται τη δεύτερη, η οποία με τη σειρά της αποτελεί – στις περισσότερες περιπτώσεις – προϋπόθεση και αιτία της πρώτης. Με την έννοια αυτή, κοινωνικός αποκλεισμός¹ και εκπαιδευτική ανισότητα είναι δύο αμοιβαία σχετιζόμενες και αμφίδρομες καταστάσεις, οι οποίες εναλλάσσουν, ανάλογα με τις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες, τους ρόλους τους ως αίτιο και ως αποτέλεσμα.

Σύμφωνα με τον Bourdieu το σχολείο αποτελεί θεσμό κοινωνικής αναπαραγωγής, ο οποίος ασκώντας «συμβολική βία», επιβάλλει έμμεσα αντιλήψεις, ιδέες, ερμηνείες, αρχές και αξιολογήσεις, ως νόμιμες και κυρίαρχες. Το εκπαιδευτικό σύστημα αναπαράγει τόσο την κυρίαρχη παιδεία όσο και τις κοινωνικές σχέσεις (Bourdieu, P., 1973). Ο ρόλος του αυτός τείνει να εξομοιωθεί με την ίδια την κοινωνική του αποστολή. Ως κυρίαρχος ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους η εκπαίδευση εγχαράσσει στους εκπαιδευόμενους την κυρίαρχη αστική ιδεολογία (Bourdieu - Passeron, 1977). Η προσπάθεια επίτευξης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, η οποία θα έχει αστικοδημοκρατικό ιδεολογικό περιεχόμενο (Φραγκουδάκη, 1977) με την έννοια της αλλαγής προσανατολισμού, δεν έχει ευωδοθεί ακόμη με επιτυχία (Δημαράς, 1998 – 1999, τομ. Α' και Β'). Η αντιπαράθεση, στην περίοδο από το 1922 και μετά, μεταξύ φιλελεύθερων αστικών και αστικών συντηρητικών στοιχείων οδηγούν σε προσπάθειες αστικοδημοκρατικών μεταρρυθμίσεων όταν επικρατούν τα πρώτα και σε ακύρωσή τους όταν επικρατούν τα δεύτερα (Μπουζάκης, 2006, σ. 70).

Στο πλαίσιο αυτό η εσπερινή εκπαίδευση κλήθηκε να δώσει εκπαιδευτικές διεξόδους στα άτομα εκείνα που οι εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές συνθήκες δεν τους επέτρεψαν να έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση, διεκδικώντας παράλληλα την άμβλυνση του κοινωνικού τους αποκλεισμού.

3. ΣΥΣΤΑΣΗ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΣΠΕΡΙΝΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ: Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΩΣ ΕΚΦΡΑΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Η προσέγγιση της διαδρομής της εσπερινής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, τόσο ως προς την σύστασή της και την οργάνωσή της, όσο και ως προς την ένταξή της στο Ελληνικό

¹ Για τον ορισμό του Κοινωνικού αποκλεισμού βλ.: Τσιάκαλος, Γ., (2001), Κοινωνικός αποκλεισμός: Ορισμοί, πλαίσιο και σημασία, στο: Κασιμάτη, Κ., (επιμ.), Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία, ΚΕ. Κ. ΜΟ. ΚΟ. Π., Αθήνα, Gutenberg, σ. 58.

εκπαιδευτικό σύστημα προκειμένου να προσδιοριστεί η εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθήθηκε από την πολιτεία σχετικά με τον εκπαιδευτικό αυτό θεσμό στα πλαίσια της κοινωνικής του πολιτικής, θα επιχειρηθεί με τον διαχωρισμό της περιόδου της νεοελληνικής εκπαίδευσης σε τέσσερις περιόδους: α) από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους ως το 1929, β) από το 1929 ως το 1949, γ) από το 1949 ως το 1976, δ) από το 1976 ως σήμερα.

3. 1 Η ΕΣΠΕΡΙΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΩΣ ΤΟ 1929

Ήδη από το 1834 είχε θεσπιστεί η επτάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Όμως, αν και ο νόμος αυτός προέβλεπε αυστηρά πρόστιμα για την μη τήρησή της, η συμμετοχή σε μαθητικό δυναμικό δεν ήταν μεγάλη, ενώ στην μέση εκπαίδευση ήταν ακόμη μικρότερη, αφού ο αγροτικός πληθυσμός δεν είχε ουσιαστικά πρόσβαση στην βαθμίδα αυτή εκπαίδευσης και εξαιτίας της απουσίας Γυμνασίων από τις αγροτικές περιοχές, αλλά και επειδή το εκπαιδευτικό δυναμικό τους ήταν χαμηλότερης ποιοτικής στάθμης (Μπουζάκης, 2006, σ. 49). Γεγονότα όπως η αρνητική εικόνα της δημόσιας εκπαίδευσης στα δημοσυντήρητα σχολεία, καθώς και η αδιαφορία του Νεοελληνικού κράτους για σημαντικούς τομείς της εκπαίδευσης, δίνουν ισχυρή λαβή στην ιδιωτική πρωτοβουλία να αναπτυχθεί και να δραστηριοποιηθεί ενεργά στον ευαίσθητο αυτόν χώρο (Δημαράς, 1999, τομ. Α', σ. λβ', λζ', λθ', μβ' – μγ'), ενώ και τα σωματεία επαγγελματιών καθώς και οι σύλλογοι με καθαρά προσανατολισμό κοινωνικής προσφοράς εμπλέκονται στην διαδικασία παροχής εκπαιδευτικών υπηρεσιών, φιλοδοξώντας να καλύψουν το εκπαιδευτικό κενό που δημιουργείται από την όχι θετική κατάσταση της δημόσιας εκπαίδευσης.

Στην περίοδο αυτή, οι πρώτες προσπάθειες εμφάνισης της εσπερινής εκπαίδευσης στην Ελλάδα αναλαμβάνονται από συλλόγους και φιλανθρωπικά ιδρύματα. Συγκεκριμένα, η Εταιρεία Φίλων του Λαού το 1866 προσφέρει εσπερινά μαθήματα στο πλαίσιο της μέριμνας για εκπαίδευση των εργατικών τάξεων (Δορμπαράκης, 1990, σ. 2157), ενώ ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» το 1872, ιδρύει εσπερινές σχολές με σκοπό την εκπαίδευση άπορων παιδιών, τα οποία αδυνατούσαν να παρακολουθήσουν μαθήματα στα ημερήσια σχολεία². Στο επιτακτικό αίτημα για «ταχίστην εκπαίδευσιν του εργατικού πληθυσμού» (Δημαράς, Α., 1999, σ. 301) η Ελληνική Πολιτεία απαντούσε με αδράνεια, όχι όμως και η ιδιωτική πρωτοβουλία.

Έτσι, ο «Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Αθήνας» ιδρύει το 1901 σχολή εσπερινής εκπαίδευσης. Το παράδειγμά του θα ακολουθήσουν αργότερα και άλλοι σύλλογοι ή σωματεία. Όμως, όπως ήταν φυσικό, δεν μπορούσαν να συσταθούν και να λειτουργήσουν πολλά τέτοια σχολεία χωρίς στην στήριξη του κράτους, το οποίο αρκείται σε ρόλο ρυθμιστή παρατηρητή των εκπαιδευτικών εξελίξεων, ακολουθώντας την πορεία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και συνδράμοντάς την νομοθετώντας προς διευκόλυνσή της. Έτσι, το 1927, με το Ν. Δ. της 10ης Σεπτεμβρίου 1926 επιτρέπεται, η ίδρυση νυχτερινών Πρακτικών Εμπορικών Σχολών και από ιδιώτες.

Στα πρώτα χρόνια του 20ου αιώνα οι σχολές που λειτούργησαν σε εσπερινή βάρδια ήταν κυρίως εμπορικές. Άλλου είδους σχολές λειτούργησαν ως νυχτερινές όταν η πίεση του χρόνου υπαγόρευε κάτι τέτοιο. Η λειτουργία όμως των παραπάνω σχολών δεν ήταν πλήρης, όσον αφορά στο ωρολόγιο και στο αναλυτικό πρόγραμμα των μαθημάτων, αλλά, περισσότερο, συμπληρωματική.

Η Εσπερινή Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στις απαρχές της στηρίχτηκε, όπως προειπώθηκε, στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, επιτελώντας κοινωνικό έργο προχώρησαν στην ίδρυση, οργάνωση, λειτουργία και συντήρηση Νυχτερινών Σχολών, οι οποίες ανήκαν στην Δημοτική εκπαίδευση (πίνακας 1).

Τα πρώτα – δειλά – βήματα στην ενσωμάτωση της εσπερινής εκπαίδευσης στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα γίνονται το 1919, με την ίδρυση στην Αθήνα Διδασκαλείου τεχνικής εκπαίδευσης, στο οποίο προβλέπεται η προσάρτηση μιας προτύπου προπαρασκευαστικής

² Βλ.: «Αι νυκτεριναί σχολαί του Φιλολογικού Συλλόγου “Παρνασσός”, Εκατονταετηρίς νυκτερινών σχολών, 1872 – 1972, Αθήνα, 1793.

τεχνικής σχολής, τριών εργαστηρίων και ενός εσπερινού σχολείου «δια την περαιτέρω θεωρητικήν και πρακτικήν μόρφωσιν των τεχνιτών».

Πίνακας 1
Νυχτερινές Σχολές* Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων . Κίνηση μαθητών . Έτη 1926 - 1938

Σχολικά έτη	Εγγραφθέντες			Διακόμντες			Προαχθέντες			Απορριφθέντες		
	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες
1926 – 1927	3568	3520	48	1052	1028	24	1953	1929	24	505	505	-
1927 – 1928	7007	6816	191	2177	2137	40	3863	3717	146	967	962	5
1928 – 1929	7357	6997	360	2594	2534	60	3686	3437	249	776	751	25
1929 – 1930	6365	5808	557	1874	1789	85	3269	3061	208	690	656	34
1930 – 1931	5541	4726	815	1489	1392	97	2904	2524	380	595	532	63
1931 – 1932	5394	4325	1069	1524	1408	114	2873	2158	715	575	509	66
1932 – 1933	5473	4603	870	1492	1349	98	2868	2428	440	609	572	37
1935 – 1936	4782	4375	407	1306	1214	92	2744	2504	240	644	619	25
1936 – 1937	5725	5201	524	1750	1613	137	3150	2861	289	734	701	33
1937 – 1938	7300	6433	867	2328	2025	303	4200	3679	521	772	729	43

Πηγή: «Στατιστική της Εκπαίδευσης, Δημοτική εκπαίδευσις». Σχολικά έτη 1926 – 1938.

*Οι Νυχτερινές αυτές σχολές ανήκουν στη Δημοτική Εκπαίδευση.

Συνεχίζοντας η Ελληνική Πολιτεία να αρκείται στον δευτερεύοντα ρόλο που επέλεξε σχετικά με την λειτουργία της εσπερινής εκπαίδευσης ειδικότερα, αλλά και αυτή της τεχνικοεπαγγελματικής γενικότερα, προχωρεί στην υψίωση του Ν. Δ. της 10ης Σεπτεμβρίου 1926. Όπως ορίζεται στο άρθρο 24 αυτού του Νομοθετικού Διατάγματος: «Εκτός των ημερήσιων πρακτικών Σχολών επιτρέπεται η ίδρυσις νυχτερινών Σχολών του αυτού τύπου και του αυτού κύκλου μαθημάτων προς τας Πρακτικές Εμπορικές Σχολάς δια την πρακτικήν μόρφωσιν προσώπων ανηκόντων εις Επαγγελματικές τάξεις βοηθητικής του εμπορίου...».

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι προαναφερόμενες νυχτερινές σχολές, απευθύνονται σε πρόσωπα χαμηλού κοινωνικού επιπέδου, παρέχοντας σ' αυτά μειωμένες ευκαιρίες οικονομικό – επαγγελματικής ανέλιξης, ευκαιρίες που, μόνο, μέσω των ημερήσιων Μέσων τετρατάξιων ή πέντατάξιων Εμπορικών Σχολών θα μπορούσαν, ίσως, να υλοποιηθούν.

Μια σειρά ιδιωτικών Πρακτικών Εμπορικών σχολών, βασιζόμενες στον Νόμο 3633 και στα Ν. Δ. που αυτός κύρωσε, ιδρύονται, οι οποίες καλούνται να καλύψουν το κενό στην τεχνικοεπαγγελματική, ημερήσια και εσπερινή, εκπαίδευση.

3. 2 Η ΕΣΠΕΡΙΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΟ 1929 ΩΣ ΤΟ 1949

Το πρόβλημα του αναλφαβητισμού, παίρνοντας ιδιαίτερα ανησυχητικές διαστάσεις³ ανάγκασε την Ελληνική Πολιτεία να προχωρήσει στην λήψη μέτρων «προς καταπολέμησιν» του. Έτσι, το 1929, με το Νόμο 4397, ιδρύονται νυχτερινές σχολές, οι οποίες έχουν ως σκοπό «την καταπολέμησιν του αναλφαβητισμού των υπερβάντων την νόμιμον προς φοίτησιν εις το δημοτικόν σχολείον ηλικίαν, την υποβοήθησιν της γλωσσικής αναπτύξεως των ξενοφώνων και την παροχή εις τούτους στοιχείων μορφώσεως εκ της συγχρόνου ζωής του Έθνους». Οι νυχτερινές αυτές σχολές έχουν τη μορφή νυχτερινών Δημοτικών σχολείων, των πρώτων που ίδρυσε το Κράτος, σε μια προσπάθεια που θα μπορούσε να λάβει τον χαρακτηρισμό της κοινωνικής δικαιοσύνης, εφόσον είχε στοχοθετηθεί η άμβλυνση ενός οξέως κοινωνικού προβλήματος. Τα σχολεία αυτά είχαν ως κύριο αποδέκτη τον αγροτικό πληθυσμό, αφού αυτός ήταν που, για γεωγραφικούς κυρίως λόγους, στερούνταν την επαφή με την εκπαίδευση (Μπουζάκης, 2006, σ. 61). Δυστυχώς, η έλλειψη επαρκούς οικονομικής στήριξης του θεσμού δεν οδήγησε στα αναμενόμενα αποτελέσματα⁴, με αποτέλεσμα να επιδεινωθεί στην διάρκεια της δεκαετίας του 1940.

³ Την περίοδο πριν από το 1929 το 80% του ελληνικού λαού είχε ελλιπή μόρφωση [Χαραλαμπίδης Θ., (1971), Οι κυριότεροι σταθμοί της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ελλάδος, Αθήνα, σ. 15], ενώ το σχολικό έτος 1927/1928 περισσότερο από το 25% των παιδιών ηλικίας 7 – 18 ετών δεν επισκέπτεται κανενός είδους σχολείο [Μπουζάκης, Σ., (2006), ό., π., σ. 95].

⁴ Τα σχολεία που λειτούργησαν τελικά ήταν πολύ λίγα σχολεία «γιατί δεν χορηγήθηκαν οι αναγκαίες πιστώσεις» (Επιτροπή Παιδείας της Ε. Δ. Α. «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση», εκδόσεις Προοδευτική Παιδεία, Αθήνα 1966, σελ. 15)

Το κράτος φρόντιζε να στηρίζει (και να στηρίζεται) στην ιδιωτική πρωτοβουλία για την εξάλειψη του αναλφαβητισμού. Είναι χαρακτηριστική η οικονομική ενίσχυση στις «καλώς λειτουργούσες νυχτερινές σχολές συντηρουμένων παρά σωματείων» από την πίστωση για τη λειτουργία των παραπάνω νυχτερινών σχολών (Ν. 4397 / 1929, άρθρο 12).

Με τον Νόμο 5197 / 1931 ιδρύονται ημερήσιες και εσπερινές σχολές συμπληρωματικής επαγγελματικής μορφώσεως σε πρωτεύουσες νομών ή πόλεις πληθυσμού τουλάχιστον 10.000 κατοίκων, οι οποίες έχουν ως σκοπό τη συμπλήρωση της μόρφωσης των εργαζομένων στο εμπόριο, στη βιομηχανία, στις τέχνες ή σ' οποιοδήποτε πρακτικό επάγγελμα, με θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις. Ο ίδιος νόμος υποχρεώνει τους διευθυντές των επιχειρήσεων οι οποίες είναι εγκατεστημένες στις περιφέρειες στις οποίες ιδρύθηκαν οι παραπάνω σχολές, να παρέχουν στους εργαζόμενους (και των δύο φύλων) στις επιχειρήσεις τους, οι οποίοι έχουν την ιδιότητα του μαθητευόμενου εργάτη ή τεχνίτη ή υπαλλήλου, και οι οποίοι δεν έχουν υπερβεί το 18^ο έτος της ηλικίας τους (κατά την έναρξη λειτουργίας τέτοιας σχολής στην οικεία πόλη), την απαιτούμενη ελευθερία προκειμένου να παρακολουθούν τα μαθήματα της σχολής, εφόσον συμπίπτουν οι ώρες των μαθημάτων με το χρόνο εργασίας τους. Ορίζει επίσης ότι στην περίπτωση αυτή δεν επιτρέπεται ελάττωση του μισθού, όπως και ότι οι παραπάνω διευθυντές είναι υποχρεωμένοι να παρακολουθούν τους εργαζόμενους μαθητές ως προς τη συνεπή παρακολούθηση των μαθημάτων τους. Το άρθρο 16 προβλέπει αυστηρές ποινές για τους παραβάτες διευθυντές επιχειρήσεων, αλλά και για τους γονείς ή κηδεμόνες που τυχόν παρεμποδίζουν τους υπόχρεους μισθωτούς στην τακτική παρακολούθηση των μαθημάτων τους ή παραμελούν την επίβλεψή τους όσον αφορά στη συνεπή φοίτησή τους.

Ο Αναγκαστικός Νόμος 28 / 1936 ανοίγει το δρόμο στους Δήμους, στις Κοινότητες, στα Εμπορικά και Επαγγελματικά Επιμελητήρια, στις Επαγγελματικές Οργανώσεις, στα Σωματεία εμπόρων να ιδρύουν και να συντηρούν νυχτερινές σχολές εμπορικής μορφώσεως, ενώ στο άρθρο 10 ορίζεται ότι: «Οι υπό Δημοσίων μέσων ή κατώτερων Εμπορικών Σχολών εκδιδόμενοι τίτλοι σπουδών ως και οι υπό αφωμοιωμένων ή ισοτίμων προς ταύτας Εμπορικών Σχολών εκδιδόμενοι τίτλοι σπουδών είναι ισότιμοι και ισοδύναμοι καθ' όσον αφορά τα προσόντα προς κατάληψιν θέσεως εν δημοσία ή στρατιωτική υπηρεσία ή παρ' οργανισμοίς Δημοσίου Δικαίου και μη προς τους αντιστοίχους τοιούτους τίτλους των Γυμνασίων του Κράτους».

Έστω και με τις νομοθετήσεις αυτές η Πολιτεία προσφέρει την δυνατότητα σε επαγγελματικούς φορείς καθώς και σε φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης να παράσχουν επαγγελματική, αλλά και γενική εκπαίδευση σε άτομα τα οποία δεν έχουν την δυνατότητα να παρακολουθήσουν την αντίστοιχη ημερήσια εκπαίδευση. Και θα πρέπει να μην παραγνωρισθεί το γεγονός πως η εκάστοτε νομοθεσία που διέπει την ίδρυση και λειτουργία νυχτερινών σχολών ή παραρτημάτων φροντίζει να παρέχει στους αποφοίτους των σχολών αυτών τα ίδια δικαιώματα με αυτά των αντίστοιχων με τις ημερήσιες, φυσικά με την ανάλογη προσαύξηση του χρόνου σπουδών των εσπερινών μαθητών, ενώ δεν παραλείπεται να μνημονεύεται πως οι εγγραφόμενοι στα εσπερινά σχολεία θα πρέπει αποδεδειγμένα να εργάζονται την ημέρα.

Κατανοώντας την χρησιμότητα, αλλά και την αναγκαιότητα της εσπερινής εκπαίδευσης η Πολιτεία προχωρεί στην θεσμοθέτηση των εσπερινών Γυμνασίων, αδειοδοτώντας την λειτουργία τους από Συλλόγους, επιδιώκοντας να καλύψει ένα σημαντικό κενό που υπάρχει στην μέση εκπαίδευση, του οποίου η αναγκαιότητα κάλυψής του φαίνεται να κατανοείται, αλλά δεν αντιμετωπίζεται ακόμη ουσιαστικά.

Εξαιρέσεις – πολύ λίγες – όπως της προηγούμενης παραγράφου (με την ίδρυση εσπερινών γυμνασίων από Σωματεία και Συλλόγους), είναι αυτές που δίνουν την ευκαιρία πρόσβασης των εργαζόμενων νέων στην Μέση Εκπαίδευση.

Το κράτος έχει πλέον συνειδητοποιήσει την ωφελιμότητα του θεσμού της εσπερινής εκπαίδευσης και προσπαθεί να την οριοθετήσει, να την εποπτεύσει και να την ελέγξει περισσότερο, προσδιορίζοντας με περισσότερη προσοχή τις λειτουργίες της νομοθετώντας σχετικά και ορίζοντας τα όργανα που θα επιλαμβάνονται των κατάλληλων ενεργειών προς την κατεύθυνση αυτή. Όμως ακόμη δεν αποφασίζεται η ολοκληρωτική ένταξη του θεσμού

της εσπερινής εκπαίδευσης σ' όλα τα επίπεδα του δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος, αφού τα δημόσια εσπερινά Γυμνάσια ακόμη δεν υφίστανται ως εκπαιδευτικός θεσμός.

Με τον Α. Ν. 2545 / 1940, καθορίζεται το είδος των επιτρεπόμενων ιδιωτικών σχολών στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης. Ο συγκεκριμένος νόμος δεν επιτρέπει την ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών νυχτερινών δημοτικών σχολείων. Επιτρέπει όμως την ίδρυση, από νομικά πρόσωπα, νυχτερινών σχολών (και περισσότερες της μίας), οι οποίες μπορούν να λειτουργούν είτε κατά τον προβλεπόμενο από το Νόμο 4397 / 1929 τύπο δημόσιων νυχτερινών σχολών προς καταπολέμηση του αναλφαβητισμού είτε κατά τον τύπο των κατώτερων επαγγελματικών σχολείων, τα οποία προβλέπονται από τον ίδιο νόμο. Στις προαναφερόμενες σχολές αναλφάβητων επιτρέπεται και η φοίτηση των εργαζόμενων παιδιών, τα οποία είναι υποχρεωμένα να φοιτήσουν στο Δημοτικό σχολείο και μόνο στην περίπτωση κατά την οποία έχουν συμπληρώσει το δέκατο έτος της ηλικίας τους και λόγω αποδεδειγμένης πενίας των κηδεμόνων τους δεν μπορούν να συντηρηθούν παρά μόνο με την προσωπική τους εργασία. Το ίδιο άρθρο ορίζει ότι για τα εργαζόμενα παιδιά ηλικίας 10 – 16 ετών «δέον να καταρτίζονται ίδιαι τάξεις». Επιπλέον, επιτρέπεται στην Εθνική Οργάνωση Νεολαίας κατόπιν χορηγούμενης άδειας από το ΥΠ. ΕΘ. Π. Θ., η ίδρυση και συντήρηση νυχτερινών γυμνασίων και αστικών σχολείων βιοτεχνικής, εμπορικής και οικοκυρικής κατευθύνσεως. Επίσης διατηρείται το συντηρούμενο από τη Χριστιανική Κοινωνική Ένωση νυχτερινό γυμνάσιο.

Ο Νόμος 2545/1940 εμπεριέχει μια αντίφαση, όσον αφορά στην κρατική μέριμνα για απόδοση κοινωνικής δικαιοσύνης: από τη μια επιχειρεί να προωθήσει την παροχή εκπαίδευσης στα εργαζόμενα άτομα, ενώ από την άλλη αποκαλύπτει την ανοχή - ενοχή της και την αδιαφορία της για την παιδική εργασία, αφού θεωρείται αυτονόητη η εργασία για παιδιά από 10 ετών.

Με το Ν. 837/1943 ιδρύεται στο ΥΠ. Ε. Π. Θ. «Τμήμα Λαϊκής Επιμόρφωσης» που είχε ως σκοπό την συστηματοποίηση της όλης προσπάθειας για την αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού, η οποία στηρίχθηκε κύρια στην λειτουργία των νυχτερινών δημοτικών (με την παραπάνω έννοια) σχολείων.

Η ιδέα πλέον της ένταξης της εσπερινής εκπαίδευση στην μέση βαθμίδα της δημόσιας εκπαίδευσης έχει σχεδόν ωριμάσει. Έτσι, με το Ν. 205/1947 χορηγείται το δικαίωμα της ίδρυσης και συντήρησης νυχτερινών γυμνασίων σε νομικά πρόσωπα, ιδρύματα που έχουν εκπαιδευτικό σκοπό και σε φυσικά πρόσωπα τα οποία απολαμβάνουν τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα του Έλληνα πολίτη.

Σ' αυτή την περίοδο έχει διαφανεί το έντονο ενδιαφέρον της Ιδιωτικής πρωτοβουλίας για την Εσπερινή Εμπορική εκπαίδευση, ενδιαφέρον που εκφράστηκε με την ίδρυση αρκετών τέτοιων νυχτερινών ιδιωτικών Πρακτικών Εμπορικών Σχολών, οι οποίες διευκόλυναν τους εργαζόμενους στην περαιτέρω εκπαίδευση και επαγγελματική τους κατάρτιση. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ο σημαντικός ρόλος που έπαιξαν τα Φιλανθρωπικά ιδρύματα στην εσπερινή πρωτοβάθμια εκπαίδευση με την ίδρυση Νυχτερινών Σχολών.

3.3 Η ΕΣΠΕΡΙΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΟ 1949 ΩΣ ΤΟ 1976

Το επόμενο βήμα της Πολιτείας στην αποδοχή του θεσμού της εσπερινής εκπαίδευσης στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα έγινε το 1949, δύο μόλις χρόνια μετά την χορήγηση του δικαιώματος της ίδρυσης και συντήρησης νυχτερινών γυμνασίων σε νομικά, φυσικά πρόσωπα και σε ιδρύματα. Όμως και τότε η ένταξή τους στην δημόσια μέση εκπαίδευση έγινε με την πρόχειρη μορφή των παραρτημάτων⁵ (Παπαχρίστος, 1947).

Τόσο οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν από την πρόσφατα ταραγμένη ιστορική περίοδο που ταλαιπώρησε την χώρα μας, όσο και οι πλημμελείς εκπαιδευτικές επιλογές και αποφάσεις, δεν επέτρεψαν την ουσιαστική αντιμετώπιση του προβλήματος του

⁵ Το 1957 λειτουργούσαν ήδη 61 τέτοια νυχτερινά Γυμνάσια ως παραρτήματα ημερησίων Γυμνασίων, τα οποία ήταν εξάχρονης φοίτησης και απευθύνονταν στους εργαζόμενους νέους ηλικίας 15 ετών και άνω [Βλ.: Τσάγγος, Β., (1983), «Ο θεσμός της νυχτερινής εκπαίδευσης στη χώρα μας», Επιστημονική Σκέψη, τχ. 13, Μάης – Ιούνιος 1983, σ. 23]

αναλφαβητισμού, πρόβλημα που για μια ακόμη φορά βρήκαν μπροστά τους οι κυβερνώντες⁶. Έτσι, το 1954 δημοσιεύεται το Ν. Δ. 3094 με αντικείμενο τα μέτρα για την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού. Σύμφωνα μ' αυτό, δημιουργείται μόνιμη επιτροπή «παρά τω Υπουργείω Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων» με τίτλο «Κεντρική Επιτροπή Καταπολέμησης του Αναλφαβητισμού (Κ. Ε. Κ. Α.)», έργο της οποίας είναι η φροντίδα για την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού σ' όλη τη Χώρα.

Για την μόρφωση των αγραμμάτων και όσων δεν πήραν απολυτήριο δημοτικού σχολείου, ηλικίας 14 μέχρι 20 ετών, ιδρύονται σ' όλη τη χώρα νυχτερινές σχολές με 3 - 6 τάξεις. Οι ιδρυόμενες μ' αυτό το Ν. Δ. νυχτερινές σχολές οργανώνονται ως προς τη λειτουργία και την εσωτερική υπηρεσία όπως τα ημερήσια δημόσια δημοτικά σχολεία του Κράτους, ενώ και οι παρεχόμενοι τίτλοι σπουδών είναι ισότιμοι με τους αντίστοιχους των ημερησίων. Αναφέρεται ακόμη ότι επιτρέπεται η ίδρυση, λειτουργία και συντήρηση ιδιωτικών νυχτερινών σχολών του τύπου του παρόντος Ν. Δ. τόσο από Νομικά Πρόσωπα, όσο και από τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Οι σχολές αυτές θα είναι ισότιμες με τις αντίστοιχες δημόσιες νυχτερινές, ενώ ορίζεται ότι όλα τα παιδιά που βρίσκονται σε ηλικία φοίτησης στο δημοτικό σχολείο, είναι υποχρεωμένα να φοιτήσουν σ' αυτό μέχρι ν' αποκτήσουν το σχετικό απολυτήριο.

Οι γονείς ή κηδεμόνες μαθητών ηλικίας 12 - 14 ετών, οι οποίοι φοιτούν σε νυχτερινές σχολές, είναι υποχρεωμένοι να ενημερώνουν το Διευθυντή του ημερήσιου δημοτικού σχολείου της περιφέρειάς τους για τη φοίτηση των παιδιών τους σ' αυτές, διαφορετικά υπόκεινται σε αυστηρές κυρώσεις.

Η σημασία που δίνεται τώρα στην επίτευξη της προσπάθειας που γίνεται με σκοπό την αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού και στην βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου του εργαζόμενου ανθρώπινου δυναμικού απεικονίζεται ανάγλυφα στο άρθρο 27 του εν λόγω νόμου, στο οποίο ορίζεται ότι: «Μετά παρέλευσιν οκταετίας από της ισχύος του παρόντος δια την κατάληψιν οιασδήποτε θέσεως εν δημοσία υπηρεσία, εν Νομικούς Προσώποις Δημοσίου Δικαίου και εν ταις διαφόροις Τράπεζαις, δι' ην κατά τα ισχύοντα απαιτείται ως προσόν απλή γνώσις γραφής και αναγνώσεως, θα είναι απαραίτητος η κατοχή απολυτηρίου δημοτικού σχολείου των έξι (6) τάξεων, εφ' όσον ούτοι έχουν ηλικίαν μικροτέραν των 30 ετών». Και στο άρθρο 28: «Μετά οκταετίαν από της ισχύος του παρόντος ουδείς έχων ηλικίαν μικροτέραν των 30 ετών θα δύναται να διευθύνη βιομηχανικών ή βιοτεχνικών εργαστήριον ή οιασδήποτε φύσεως κατάστημα ή να ασκή οιασδήποτε επιχείρησιν, ουδείς δύναται να προσλαμβάνηται ως μαθητευόμενος εργάτης εξ οιασδήποτε επιχειρήσεως και ουδείς δύναται να εργάζεται ως ειδικευμένος εργάτης, εφ' όσον δεν κέκτηται απολυτήριο δημοτικού σχολείου». Κυρώσεις προβλέπονται για τους παραβάτες του άρθρου 28. Στο άρθρο 10 του ίδιου Διατάγματος ορίζεται ότι στα δημόσια και ιδιωτικά Νυχτερινά Γυμνάσια εγγράφονται μαθητές οι οποίοι εργάζονται βιοποριστικά επί 6 τουλάχιστον ώρες την ημέρα. Ως απόδειξη εργασίας απαιτείται βεβαίωση του εργοδότη και της αστυνομικής αρχής. «Ομοίως οι υπηρετούντες εις τας τάξεις των ενόπλων δυνάμεων ή τα σώματα ασφαλείας ή ως δημόσιοι, δημοτικοί ή Κοινοτικοί υπάλληλοι και υπηρετεί Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου εγγράφονται εις τα Νυκτερινά Γυμνάσια προσκομίζοντες βεβαίωσιν της υπηρεσίας αυτών πιστοποίησης και το δυνατόν της νυκτερινής φοιτήσεως αυτών άνευ ζημίας της υπηρεσίας εις ην είναι τεταγμένοι».

Τα αποτελέσματα εφαρμογής του Ν. Δ. 3094/1954 ήταν κατώτερα των αρχικών προσδοκιών, αφού οι εκπαιδευτικές δαπάνες συνεχίζουν να είναι χαμηλότερες των απαιτήσεων⁷ (Ζολώτας, 1959, σ. 56). Η φυσιολογική συνέπεια όλων αυτών ήταν η βαθμιαία

⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι η διαρροή των μαθητών στο δημοτικό σχολείο την Μεταξική εποχή είναι ιδιαίτερα μεγάλη [Ιμβριώτη, Ρ., (1983), Παιδεία και Κοινωνία - Ελληνικά εκπαιδευτικά προβλήματα, Αθήνα, σ. 20], ενώ στην απογραφή του 1951 οι αναλφαβητοι αποτελούσαν το 1/3 του αγροτικού και ημιαγροτικού πληθυσμού, με το μεγαλύτερο πρόβλημα να εντοπίζεται στις γυναίκες, ενώ και η μαθητική διαρροή είναι σε έξαρση [Μπουζάκης, Σ., (2006), ό. π., σ. 116].

⁷ Ενώ τον πρώτο χρόνο εφαρμογής των νέων μέτρων λειτουργούν 2935 Δημοτικά σχολεία με πάνω από 110.000 μαθητές, απ' τη μεριά της τότε Κυβέρνησης δεν υπήρχε η θέληση για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του προβλήματος. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι οι δάσκαλοι που δίδασκαν στα νυχτερινά σχολεία, όχι μόνο δεν αμείβονταν γι' αυτή τους την εργασία, αλλά και

συρρίκνωση του θεσμού. Έτσι, τη σχολική χρονιά 1960 – 1961 λειτούργησαν 1.086 εσπερινά Δημοτικά σχολεία, το 1970 – 1971 λειτούργησαν 339 εσπερινά Δημοτικά σχολεία (Κωλέττας, 1980, σελ. 180 – 181), και το 1980 – 1981 μόλις 10 εσπερινά Δημοτικά σχολεία⁸ (πίνακας 2).

Το 1959, με το Ν. Δ. 3971 ιδρύονται δέκα αυτοτελή δημόσια εσπερινά Γυμνάσια. Τα οκτατάξια Γυμνάσια μετονομάζονται σε εξατάξια., ενώ τα αντίστοιχα εσπερινά σε επτατάξια. Το απολυτήριο αυτό παρέχει δικαίωμα εγγραφής στην επόμενη Γυμνασιακή τάξη ή εισαγωγής σε Τεχνικές ή άλλες Επαγγελματικές σχολές και σε διορισμό σε δημόσιες θέσεις νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου αντίστοιχων προσόντων (πίνακας 3).

Η ένταξη της εσπερινής εκπαίδευσης στον δημόσιο εκπαιδευτικό κορμό, ενώ αποτέλεσε θετική κοινωνική παρέμβαση από την πλευρά της Πολιτείας, παράλληλα έγινε αποδέκτης ενεργειών εκφυλισμού της, αφού αρκετοί ήταν εκείνοι που προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τις διευκολύνσεις που η εσπερινή εκπαίδευση παρείχε στους εργαζόμενους, χωρίς όμως να είναι νόμιμοι δικαιούχοι⁹. Έτσι, η προϋπόθεση εργασίας την ημέρα αποτέλεσε πλέον αυστηρό προαπαιτούμενο εγγραφής στα εσπερινά σχολεία.

Πίνακας 2
Ημερήσια και νυχτερινά Δημοτικά Σχολεία. Αριθμός σχολείων και μαθητών.

Σχολικό έτος	Ημερήσια Δημοτικά Σχολεία				Νυχτερινά Δημοτικά Σχολεία			
	Δημόσια Σχολεία		Ιδιωτικά Σχολεία		Δημόσια Σχολεία		Ιδιωτικά Σχολεία	
	Αριθμός Σχολείων	Αριθμός εγγεγραμμένων μαθητών	Αριθμός Σχολείων	Αριθμός εγγεγραμμένων μαθητών	Αριθμός Σχολείων	Αριθμός εγγεγραμμένων μαθητών	Αριθμός Σχολείων	Αριθμός εγγεγραμμένων μαθητών
1954 – 1955	8.977	89.2901	662	50.912	2.945 ¹⁰	110.434 ¹⁷⁶		
1957 – 1958	9.057	87.8294	739	58.000	1.097	32.332	56	3.252
1963 – 1964	9.549	84.4960	757	66.775	478	10.140	59	2.826
1969 – 1970	9.784	87.2608	645	65.238	398	8.425	54	1.826
1975 – 1976	8.962	86.2648	671	73.082	41	943	20	450
1981 – 1982	8.906	83.4944	491	56.449	1	44	2	51
1982 – 1983 ¹¹	8.824	83.4770	457	55.384	-	-	1	17
1983 – 1984 ¹²	8.649	83.5723	427	52.702	-	-	1	15

Πηγή: Στατιστική της Εκπαίδευσης, έτη 1954 – 1984.

Πίνακας 3
Ημερήσια και νυχτερινά Γυμνάσια. Αριθμός σχολείων και μαθητών.

Σχολικό έτος	Ημερήσια Γυμνάσια				Νυχτερινά Γυμνάσια			
	Δημόσια Γυμνάσια		Ιδιωτικά Γυμνάσια		Δημόσια Γυμνάσια		Ιδιωτικά Γυμνάσια	
	Αριθμός Σχολείων	Αριθμός εγγεγραμμένων μαθητών	Αριθμός Σχολείων	Αριθμός εγγεγραμμένων μαθητών	Αριθμός Σχολείων	Αριθμός εγγεγραμμένων μαθητών	Αριθμός Σχολείων	Αριθμός εγγεγραμμένων μαθητών
1954 – 1955	279	165.399	135	20.286	19	7.247	21	4.959
1959 – 1960	317	199.246	210	34.033	26	9.956	44	7.720
1964 – 1965	644	194.388	210	20.634	33	8.423	49	4.024
1967 – 1968*	660	343.982	180	40.169	31	13.773	37	8.023
1976 – 1977 **	867	299.263	194	22.166	31	3.844	31	2.083
1977 – 1978	998	332.541	163	18.117	33	4.335	28	1.592
1982 – 1983	1.392	424.653	84	13.381	33	5.580	10	695
1987 – 1988	1.621	426.237	69	14.085	36	6.172	8	469
1992 – 1993	1.706	420.460	82	17.760	46	7.973	7	458
1993 – 1994	1.713	417.752	87	18.407	50	9.653	7	525

Πηγή: Στατιστική της Εκπαίδευσης, έτη 1954 – 1994.

* Με τον Α. Ν. 129 / 1967 η μέση εκπαίδευση παρέχεται πλέον στα Γυμνάσια της χώρας, όπου η φοίτηση είναι εξαετής για τα ημερήσια γυμνάσια και επταετής για τα νυχτερινά.

«πολλοί απ' αυτούς ξόδευαν δικά τους χρήματα για αγορά ειδών φωτισμού, βιβλίων, γραφικής ύλης και στοιχειωδών εποπτικών μέσων». (βλ. Κατσαντώνης, Γ., (1981), Οι δάσκαλοι στους αγώνες για Ψωμί – Παιδεία – Ελευθερία, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 151, 154 – 155, 159).

⁸ Βλ. «Δελτίο Τύπου της Ε.Σ.Υ.Ε. για την Προσχολική, Δημοτική και Μέση Γενική Εκπαίδευση», στοιχεία της 31/10/1980, σελ. 4.

⁹ Σχετ.: Παπανούτσος, Ε., (1958), Περί Νυκτερινών Γυμνασίων, στο: Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας, 24 Ιουνίου 1957 – 10 Ιανουαρίου 1958, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, σσ.: 118 – 119.

¹⁰ Τα νούμερα αυτά αντιπροσωπεύουν το σύνολο των νυχτερινών σχολείων, αφού δεν παρέχονται αναλυτικά στοιχεία για δημόσια και ιδιωτικά νυχτερινά σχολεία.

¹¹ Από το σχολικό έτος 1982 – 1983 δημόσια νυχτερινά δημοτικά σχολεία καταργήθηκαν τελείως.

¹² Από το σχολικό έτος 1984 – 1985 σταμάτησε η λειτουργία και των ιδιωτικών νυχτερινών σχολείων.

** Με το Ν. 309 / 1976 η Μέση Γενική Εκπαίδευση παρέχεται διαδοχικά στα Γυμνάσια και στα Λύκεια.

Με το Β. Δ. 617 / 1961 καθορίζεται το αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα των επτατάξιων εσπερινών Γυμνασίων, η αντιστοιχία των τάξεών τους με αυτές των ημερήσιων Γυμνασίων και ρυθμίζεται γενικά η λειτουργία τους.

Το 1964 με το Ν. Δ. 4379 / 1964 δημιουργούνται μαζί με τα ημερήσια Λύκεια και εσπερινά (με ένα έτος φοίτησης επιπλέον), καταργούνται στην συνέχεια με τον Α. Ν. 129 / 1967, μετατρέπομενα και πάλι σε επταετή Γυμνάσια.

Όμως η γεωγραφική κάλυψη της χώρας με εσπερινά Γυμνάσια δεν ήταν επαρκής, γεγονός που λειτούργησε αρνητικά στην προσπάθεια άμβλυνσης του κοινωνικού αποκλεισμού πολυπληθών ομάδων που δεν είχαν πρόσβαση στην δευτεροβάθμια εσπερινή εκπαίδευση, ενώ παράλληλα αναδεικνύει την ανισότητα στον χώρο της εκπαίδευσης από μια άλλη οπτική (πίνακας 4).

Πίνακας 4
Κατανομή των εσπερινών Γυμνασίων, Δημόσιων και Ιδιωτικών, κατά Γεωγραφικό Διαμέρισμα

Γεωγραφικά Διαμερίσματα	1954 – 1955		1964 – 1965		1976 – 1977		1986 – 1987		1993 – 1994	
	Εσπερινά Δημόσια	Εσπερινά Ιδιωτικά	Εσπερινά Δημόσια	Εσπερινά Ιδιωτικά	Εσπερινά Δημόσια	Εσπερινά Ιδιωτικά	Εσπερινά Δημόσια	Εσπερινά Ιδιωτικά	Εσπερινά Δημόσια	Εσπερινά Ιδιωτικά
Σύνολο Ελλάδας	19	21	33	49	31	31	36	8	50	7
Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	13	19	20	37	18	21	20	7	24	6
Πελοπόννησος	1	1	5	3	3	3	4	-	5	1
Ιόνιοι Νήσοι	-	-	-	1	-	-	1	-	1	-
Θεσσαλία	1	-	1	2	4	-	3	-	4	-
Μακεδονία	2	1	4	6	3	6	5	1	7	-
Ήπειρος	-	-	1	-	1	-	1	-	1	-
Κρήτη	-	-	1	-	1	1	1	-	1	-
Νήσοι Αιγαίου	2	-	1	-	1	-	1	-	6	-
Θράκη	-	-	-	-	-	-	-	-	1*	-

* Μόλις το σχολικό έτος 1991 – 1992 η Θράκη απέκτησε το πρώτο της εσπερινό Γυμνάσιο στο Νομό Ξάνθης.

Πηγή: Στατιστική της Εκπαίδευσης – Σχολικά έτη 1954 – 1955, 1964 – 1965, 1976 – 1977, 1986 – 1987, 1993 – 1994.

Η αποτελεσματικότητα του Ν. Δ. 3094 / 1954 ως προς την αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού δεν θα πρέπει να άφησε ικανοποιημένους τους ιθύνοντες, οι οποίοι με το Ν. Δ. 79 / 1973 δίνουν το δικαίωμα σε όσους έχουν συμπληρώσει το 20ο έτος της ηλικίας τους και δεν επιθυμούν να φοιτήσουν στα Νυχτερινά Δημοτικά Σχολεία του Ν. Δ. 3094 / 1954 να αποκτήσουν ενδεικτικό ή το απολυτήριο δημοτικού σχολείου μετά από εξετάσεις, χωρίς να έχουν την υποχρέωση, για τη συμμετοχή τους σ' αυτές να προσκομίσουν κάποιο δικαιολογητικό φοίτησης¹³.

Το Ν. Δ. 79/1973 κωδικοποίησε τη σχετική με τα νυχτερινά Δημοτικά σχολεία νομοθεσία. Σύμφωνα με το Διάταγμα αυτό, η φοίτηση στα νυχτερινά Δημοτικά σχολεία είναι υποχρεωτική για τα άτομα ηλικίας 14 – 20 ετών, εφόσον αυτά δεν έχουν απολυτήριο Δημοτικού σχολείου και δεν φοιτούν σε ημερήσιο Δημοτικό. Ορίζεται επίσης ότι η φοίτηση στα σχολεία αυτά θα είναι τετράμηνη στη διάρκεια της σχολικής χρονιάς, ότι οι τίτλοι σπουδών θα είναι ισότιμοι με τους αντίστοιχους των ημερήσιων και ότι οι δάσκαλοι που θα δίδασκαν σ' αυτά θα είχαν τα ίδια προσόντα με αυτών που δίδασκαν ημερήσια Δημοτικά σχολεία

3. 4 Η ΕΣΠΕΡΙΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΟ 1976 ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

Όπως προειπώθηκε, από την στιγμή που η εσπερινή εκπαίδευση εντάχθηκε και επίσημα στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, έγινε αποδέκτης όλων εκείνων των νομοθετημάτων που επιχειρούσαν να διευθετήσουν τα εκπαιδευτικά πράγματα, με τις ανάλογες κάθε φορά

¹³ Αυτή η ρύθμιση ερμηνεύθηκε ως προσπάθεια πλασματικής μείωσης του οργανικού αναλφαβητισμού στην Ελλάδα, ο οποίος εμφάνιζε ως εκείνο το χρονικό διάστημα ιδιαίτερα μεγάλα ποσοστά στο σύνολο του πληθυσμού.

τροποποιήσεις και διευκρινήσεις, οι οποίες δυστυχώς δεν γίνονταν πάντα με βασικό γνώμονα τις ιδιαιτερότητες και τις ανάγκες των προσερχόμενων στα εσπερινά σχολεία¹⁴.

Πλέον, οι Νόμοι που ακολουθούν παγιώνουν την υπόσταση της εσπερινής εκπαίδευσης στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αφού στις αλλαγές και μεταρρυθμίσεις που προβλέπονται για τις ημερήσιες βαθμίδες εκπαίδευσης πάντα γίνεται αναφορά και στις αντίστοιχες εσπερινές.

Το 1976 δημοσιεύεται ο Νόμος 309, σύμφωνα με τον οποίο τα Γυμνάσια διακρίνονται σε ημερήσια και εσπερινά, ενώ τα Λύκεια είναι επίσης ημερήσια και εσπερινά.

Ο Νόμος 576 / 1977 ορίζει ότι οι σχολικές μονάδες της Μέσης Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης είναι ημερήσιας ή εσπερινής φοίτησης.

Με τον Ν. 682/1977 απαγορεύεται η ίδρυση ιδιωτικών εσπερινών δημοτικών σχολείων. Από το σχολικό έτος 1982 – 1983 τα δημόσια νυχτερινά δημοτικά σχολεία σταμάτησαν να λειτουργούν, ενώ το ίδιο συνέβη το σχολικό έτος 1984 – 1985 για τα ιδιωτικά νυχτερινά δημοτικά σχολεία (Γαλίτης, 2005).

Ο Νόμος 1566 / 1985 ορίζει ότι στα εσπερινά γυμνάσια γίνονται δεκτοί εργαζόμενοι μαθητές, εφόσον έχουν συμπληρώσει το 14^ο έτος της ηλικίας τους. Η φοίτηση είναι υποχρεωτική στο δημοτικό σχολείο και στο γυμνάσιο, εφόσον ο μαθητής δεν έχει υπερβεί το 16^ο έτος της ηλικίας του. Τα λύκεια διακρίνονται σε ημερήσια και εσπερινά. Στα εσπερινά φοιτούν οι εργαζόμενοι μαθητές (πίνακας 5).

Πίνακας 5
Κατανομή των εσπερινών Λυκείων, Δημόσιων και Ιδιωτικών, κατά Γεωγραφικό Διαμέρισμα

Γεωγραφικά Διαμερίσματα – Νομοί	1964 – 1965		1976 – 1977		1986 – 1987		1993 – 1994	
	Εσπερινά Δημόσια	Εσπερινά Ιδιωτικά	Εσπερινά Δημόσια	Εσπερινά Ιδιωτικά	Εσπερινά Δημόσια	Εσπερινά Ιδιωτικά	Εσπερινά Δημόσια	Εσπερινά Ιδιωτικά
Σύνολο Ελλάδας	34	44	31	31	29	6	35	5
Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	20	37	17	22	17	5	18	5
Πελοπόννησος	6	1	4	2	4	-	5	-
Ιόνιοι Νήσοι	-	-	-	-	1	-	1	-
Θεσσαλία	1	1	4	-	3	-	3	-
Μακεδονία	4	5	3	6	3	1	5	-
Ήπειρος	1	-	1	-	-	-	-	-
Κρήτη	1	-	1	1	-	-	-	-
Νήσοι Αιγαίου	1	-	1	-	1	-	2	-
Θράκη	-	-	-	-	-	-	1*	-

Πηγή: Στατιστική της Εκπαίδευσης – Σχολικά έτη 1954 – 1955, 1964 – 1965, 1976 – 1977, 1986 – 1987, 1993 – 1994.

* Μόλις το σχολικό έτος 1991 – 1992 η Θράκη απέκτησε το πρώτο της (και μοναδικό) εσπερινό Λύκειο στο Νομό Ξάνθης.

Και για τα πολυκλαδικά λύκεια ισχύουν όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, για διάκριση σε ημερήσια και εσπερινά, όπως επίσης και για τις τεχνικές – επαγγελματικές σχολές.

Ο Νόμος 2525 / 1997 θεσμοθετεί το Ενιαίο Λύκειο. Στα εσπερινά Ενιαία Λύκεια η φοίτηση είναι τετραετής.

Ο Νόμος 2640 / 1998 ορίζει ότι η τεχνική – επαγγελματική εκπαίδευση παρέχεται στα Τεχνικά – Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια (Τ. Ε. Ε.), ημερήσιας και εσπερινής εκπαίδευσης.

Τέλος, με τον Ν. 3475/2006 ιδρύονται τα Γενικά Λύκεια στην θέση των Ενιαίων Λυκείων καθώς και τα Επαγγελματικά Λύκεια (ΕΠΑ. Λ.) και οι Επαγγελματικές Σχολές (ΕΠΑ. Σ.) στη θέση των Τ. Ε. Ε., πάντα με την διάκριση σε ημερήσια και εσπερινά σχολεία. Θα πρέπει ακόμη να επισημανθεί η δυνατότητα που προσφέρεται στους αποφοίτους των εσπερινών ΕΠΑ. Λ για την εισαγωγή τους και στα ΑΕΙ.

Η εσπερινή εκπαίδευση στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα εδραιώθηκε σταδιακά στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, ακολουθώντας αντίθετη πορεία απ' αυτήν την εσπερινής ιδιωτικής εκπαίδευσης (πίνακας 6). Ίσως αυτό να είναι μια επιπρόσθετη ένδειξη της προσπάθειας της ελληνικής Πολιτείας για παροχή κοινωνικής δικαιοσύνης διαμέσου της αποδοχής και θεσμικής ενίσχυσης – έστω και στον βαθμό που κάτι τέτοιο έγινε μέχρι τώρα – του ρόλου της εσπερινής εκπαίδευσης.

Για την εισαγωγή των αποφοίτων της εσπερινής εκπαίδευσης στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση εκδίδεται μια σειρά Υπουργικών Αποφάσεων, οι οποίες ακολουθούν τις συνεχείς

¹⁴ Βλ. και: Γαλίτης, Π., 2005), ό., π.

μεταβολές στον τύπο της Γενικής και της Τεχνικοεπαγγελματικής Εκπαίδευσης των τελευταίων ετών (Γαλίτης, 2007). Με τις αποφάσεις αυτές δίνεται η δυνατότητα εισαγωγής των αποφοίτων της εσπερινής εκπαίδευσης στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση είτε με την πρόβλεψη ποσοστών εισαγωγής είτε – και αυτό ήταν μια ακόμη άνιση αντιμετώπιση των εσπερινών μαθητών – με διαγωνισμό «επί ίσοις όροις» με τους απόφοιτους των ημερήσιων σχολείων (Γαλίτης 2006).

Πίνακας 6
Εξέλιξη των Δημόσιων εσπερινών σχολείων στη χώρα μας

Σχολικό έτος	Εσπερινά Γυμνάσια	Εσπερινά Λύκεια	Εσπερινή Δευτεροβάθμια Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση
1954 – 1955	19		
1964 – 1965	33	34	103*
1976 – 1977	31	31	195
1985 – 1986	36	29	59
1993 – 1994	50	35	38
2000 – 2001	76	54	44
2005 – 2006	81	69	49

*Το σύνολο αυτό αφορά στο σχολικό έτος 1967 – 1968.

Πηγή: α) Ε. Σ. Υ. Ε., Στατιστική της Εκπαίδευσης – Έτη: 1954 – 1955, 1964 – 1965, 1976 – 1977, 1985 – 1986, 1993 – 1994,

β) ΥΠ. Ε. Π. Θ. – Διεύθυνση Μηχανογράφησης, γ) ΥΠΕΠΘ – ΔΠΕΕ – Τμήμα Επιχειρησιακής Έρευνας και Στατιστικής.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τόσο η σημασία αντιμετώπισης του αναλφαβητισμού στην αποτελεσματική ένταξη του ατόμου στην ομάδα και στην κοινότητά του (Βεργίδης, 1985), αλλά και στην καθημερινή του ζωή γενικότερα (Ηλιού, 1985), όσο και στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη (Crouch, Vegas & Johnson, 1993) προσδιορίζουν την σημαντικότητα του ρόλου της εσπερινής εκπαίδευσης.

Η Εσπερινή Εκπαίδευση ήρθε να καλύψει τις εκπαιδευτικές ανάγκες των εργαζόμενων ατόμων (νέων και μεγαλύτερων σε ηλικία), παρέχοντας τους την ευκαιρία συμμετοχής στην εκπαιδευτική διαδικασία και, θεωρητικά τουλάχιστον, προσφέροντάς τους τις ίδιες ευκαιρίες στην εκπαίδευση και στην περαιτέρω επαγγελματική τους αποκατάσταση μ' αυτές των μαθητών της Ημερήσιας Εκπαίδευσης, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα το ρόλο του διαμεσολαβητή στην άμβλυνση του κοινωνικού αποκλεισμού ατόμων εκτιθεμένων – ή που κινδυνεύουν να εκτεθούν – σ' αυτόν. Βέβαια, η προσφορά ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών σε άτομα που παρουσιάζουν έντονες διαφοροποιήσεις στο προφίλ τους είναι αυτή ακριβώς που εντείνει τις εκπαιδευτικές ανισότητες. Η ελληνική Πολιτεία, όπως στοιχειοθετήθηκε με την διερευνητική ματιά στην νομοθεσία που προσδιόρισε την διαδρομή και την θέση της εσπερινής εκπαίδευσης στον εκπαιδευτικό ιστό του Νεοελληνικού κράτους, αρχικά αντιμετώπισε την εσπερινή εκπαίδευση με απαθή διάθεση ένταξής της κάτω από την ομπρέλα του δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος. Αλλά και όταν το έκανε αυτό, η μέριμνά της για τους προσερχόμενους στα εσπερινά σχολεία δεν ήταν εφάμιλλη με την αντίστοιχη για τους μαθητές και αποφοίτους των ημερησίων, τόσο ως προς το ενδιαφέρον της να προσεγγίσει τις ιδιαίτερες εκπαιδευτικές ανάγκες των εσπερινών μαθητών, όσο και ως προς την άρση αποκλεισμών σε βάρος αυτών¹⁵.

Όμως, δεν θα πρέπει για τις επιλογές των εκάστοτε κυβερνήσεων στη διαχείριση της εσπερινής εκπαίδευσης ως θεσμού άμβλυνσης του κοινωνικού αποκλεισμού, η μορφή αυτή εκπαίδευσης να στιγματιστεί με αρνητικούς προσδιορισμούς. Άλλωστε, ήταν αυτή που της ανατέθηκε να προσφέρει εκπαιδευτικές διεξόδους και όραμα στα εργαζόμενα άτομα, τα οποία την ημέρα αδυνατούσαν να παρακολουθήσουν την εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά και στα άτομα εκείνα που εγγενείς δυσκολίες και αρνητικοί κοινωνικοί παράγοντες αποτέλεσαν ανυπέρβλητα εμπόδια έγκαιρης παρακολούθησης της ημερήσιας εκπαίδευσης. Και στον

¹⁵ Τόσο ο τρόπος και οι σχολές πρόσβασης των αποφοίτων της εσπερινής εκπαίδευσης στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση, όσο και η ελλιπής και άνιση κατανομή των εσπερινών σχολείων στην ελληνική επικράτεια, αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις μη εφάμιλλης αντιμετώπισης των δύο μορφών εκπαίδευσης, ημερήσιας και εσπερινής, από την ελληνική Πολιτεία [βλ., σχετ.: Γαλίτης, Π., (2005), ό., π.,].

βαθμό που της δόθηκε η δυνατότητα να συνδράμει στην άμβλυνση του κοινωνικού αποκλεισμού, η συμβολή της ήταν και συνεχίζει να είναι ουσιαστική (Γαλίτης, 2005).

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- «Αι νυκτεριναί σχολαί του Φιλολογικού Συλλόγου “Παρνασσός”, Εκατονταετηρίς νυκτερινών σχολών, 1872 – 1972, Αθήναι, 1973.
- Βεργίδης, Δ., (1985), Το πρόβλημα του αναλφαβητισμού και κριτική αξιολόγηση των προσπαθειών αλφαβητισμού των ενηλίκων, στο: Γ. Γ. Λ. Ε., *Η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού, Εισηγήσεις και συμπεράσματα από την συνδιάσκεψη, 1 – 4 Οκτωβρίου 1984*, Αθήνα ΥΠ. Ε. Π. Θ.
- Γαλίτης, Π., (2005), *Η εκπαίδευση στα Εσπερινά Σχολεία ως παράγοντας άμβλυνσης του Κοινωνικού αποκλεισμού*, Θεσσαλονίκη, (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή)
- Γαλίτης, Π., (2006), «Σχολεία εσπερινής φοίτησης και τριτοβάθμια εκπαίδευση», στα Πρακτικά του 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Πάτρα, 06 – 08/10/06 (αναρτημένο στην ιστοσελίδα: <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/index.htm>).
- Γαλίτης, Π., (2007), «Η πρόσβαση των αποφοίτων της Εσπερινής Εκπαίδευσης στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση», στα Πρακτικά του ΙΒ΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας, Αθήνα, 14 – 16 Δεκεμβρίου 2007.
- Δελτίο Τύπου της Ε.Σ.Υ.Ε. για την Προσχολική, Δημοτική και Μέση Γενική Εκπαίδευση, στοιχεία της 31/10/1980
- Δημαράς, Α., (1998 – 1999), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τομ. Α΄ και Β΄, Αθήνα, Εστία (ανατύπωση).
- Δορμπαράκης, Π., Χ., (1990), Εταιρεία Φίλων του Λαού, στο: «Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια – Λεξικό», τομ. 4, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Επιτροπή Παιδείας της Ε. Δ. Α. «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση», εκδόσεις ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ, Αθήνα 1966
- Ζολύτας, Ξ., (1959), *Οικονομική ανάπτυξης και Τεχνική Εκπαίδευσης*, Αθήνα.
- Ηλιού, Μ., (1985), Γνωστός και άγνωστος αναλφαβητισμός, στο: Γ. Γ. Λ. Ε., *Η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού, Εισηγήσεις και συμπεράσματα από την συνδιάσκεψη, 1 – 4 Οκτωβρίου 1984*, Αθήνα ΥΠ. Ε. Π. Θ.
- Ιμβριώτη, Ρ., (1983), *Παιδεία και Κοινωνία – Ελληνικά εκπαιδευτικά προβλήματα*, Αθήνα
- Κατσαντώνης, Γ., (1981), *Οι δάσκαλοι στους αγώνες για Ψωμί – Παιδεία – Ελευθερία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή
- Κωλέττας, Στ., (1980), *Λαϊκή Επιμόρφωση και Αναλφαβητισμός στην Ελλάδα*, εκδόσεις, Αθήνα, Ορόσημο
- Μπουζάκης, Σ., (2006), *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821 – 1998)*, Αθήνα, Gutenberg.
- Παπανούτσος, Ε., (1958), *Περί Νυκτερινών Γυμνασίων*, στο: *Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας*, 24 Ιουνίου 1957 – 10 Ιανουαρίου 1958, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο.
- Παπαχρίστος, Κ., (1947), *Ο θεσμός των νυκτερινών Γυμνασίων*, ΠΑΙΔΕΙΑ, τ.31, Ιούνιος 1947 «Στατιστική της Εκπαιδύσεως κατά τα σχολικά έτη 1926 – 1929», Αθήνα, ΕΣΥΕ.
- Τσάγγος, Β., (1983), «Ο θεσμός της νυκτερινής εκπαίδευσης στη χώρα μας», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 13, Μάης – Ιούνης 1983
- Τσιάκαλος, Γ., (2001), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Ορισμοί, πλαίσιο και σημασία*, στο: Κασιμάτη, Κ., (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, ΚΕ. Κ. ΜΟ. ΚΟ. Π., Αθήνα, Gutenberg
- Φραγκουδάκη, Α., (1977), *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι – Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα.
- Φραγκουδάκη, Α., (1985), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Χαραλαμπίδης Θ., (1971), *Οι κυριότεροι σταθμοί της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ελλάδος*, Αθήνα

Ξενογλωσση

- Bourdieu, P., (1973), “Cultural reproduction and social reproduction” στο: Brown, R., (ed.), *Knowledge, Education and Cultural Change*, London, Tavistock.
- Bourdieu, P., - Passeron, J., Cl., (1977), *Reproduction in Education, Society and Culture*, (μτφ: Nice, R.), London, Beverly Hills.
- Crouch, L., Vegas, E., Johnson, R., (1993), *Policy dialogue and reform in the education sector: necessary steps and conditions*, Washington D. C. Research Triangle Institute, USAID.